
Sonja PODGORELEC i Sanja KLEMPIĆ BOGADI

**SOCIO-GEOGRAFSKE
PROMJENE U
NASELJIMA MAKAR-
SKOG PRIMORJA**

S ploče na ploču
s pole na polu
s gomile na gomilu
skoči

Između škrapa
između stina
priko sika
protrči

Bos
niz vinograd
smokva je u vinogradu
velika smokva
puna smokava

(Željko Kuluz, Sjećanje na djetinjstvo)

UVOD

Vizualni kontrasti između krša, šume i mora čine Makarsko primorje jednim od najatraktivnijih turističkih prostora Hrvatske – jedinstven reljefni sklad planinskih grebena, flišne zone, na kojoj se odvija život specifičnom pitomošću u razmjerno surovom prostoru, i obalom karakterističnom po žalima i vapnenačkim grebenima (Pepeonik, 1999.).

Makarsko primorje prostor je uz Jadransko more koji se proteže u dužini od oko 60 km, od Vrulje na sjeverozapadu do Bačine na jugoistoku, i širine do najviše 3 km, a od zaleđa odvojen je Biokovom i Rilićem. Prostor Primorja obuhvaća šest administrativnih gradova/općina: općina Brela (Brela i Gornja Brela), općina Baška Voda (Bast, Baška Voda, Krvavica i Promajna), Grad Makarska (Makarska i Veliko Brdo), općina Tučepi (Tučepi), općina Podgora (Drašnice, Gornje Igrane, Igrane, Podgora, Živo-gošće) i općina Gradac (Brist, Drvenik, Gradac, Podaca, Zaostrog). Godine 2011. ovdje je na 261,60 km² živjelo 26.095 stanovnika u 19 naselja.

U prošlosti stanovništvo je živjelo u selima smještenima duž cijele flišne zone od mora do Biokova, unutar koje su se izdvajale tri zone naseljenosti: pod biokovskim odsjekom (na kontaktu fliša i vapnenca – najstarija naselja), pored uzdužne primorske ceste i uz morsku obalu (Roglić, 1931.). Naseljenost pod biokovskim odsjekom zadržala se dugo, prije svega zbog mogućnosti istodobne obrade zemlje i stočarenja, ali, pretpostavlja se, i zbog bosansko-hercegovačkog podrijetla doseljenog stanovništva, koje vjerojatno nije poznavalo more kao gospodarski resurs (Roglić, 1931.). Poljoprivreda na neadekvatno kvalitetnim tlima i površinom malim parcelama jedva je zadovoljavala potrebe stanovništva, koje je u velikom broju živjelo u siromaštvu i oskudici.

Danas stanovništvo Makarskog primorja uglavnom živi u urbaniziranim naseljima na obali i bavi se, u najvećem broju, poslovima vezanim uz turizam, trgovinu i ugostiteljstvo.

Cilj je ovoga rada analizirati društveno-gospodarske procese koji su utjecali na preobrazbu prostora Makarskog primorja u posljednjih 50-ak godina, analizirati ih u njihovu kontinuitetu, sukcesiji i/ili paralelnosti – deagrarizaciju, litoralizaciju, deruralizaciju i urbanizaciju te razvoj turizma kao najvažniju gospodarsku aktivnost koja je na te procese utjecala. Uz teorijsku analizu postojeće znanstvene i stručne literature, u radu je primijenjena i kvantitativna analiza sekundarnih izvora.

SOCIOEKONOMSKO PRESTRUKTURIRANJE STANOVNIŠTVA

Sve do pojave filoksera i peronospora te uvođenja vinske kvote krajem 19. stoljeća i početkom 20., Makarsko primorje stoljećima je bilo poljoprivredno područje s izrazitom usmjerenošću na uzgoj maslina i vinove loze. U razdoblju između 1900. i 1933. znatno se smanjila površina poljoprivrednog zemljišta pod vinogradima – s 2521 ha na 1114 ha,¹ a došlo je i do značajne degradacije uzgoja maslina. Jedina kultura čiji se uzgoj nastavio uspješno i kasnije u 20. stoljeću i koja je djelomice uspijevala amortizirati materijalno osiromašenje poljoprivrednika, posebice Donjeg Makarskog primorja, bila je višnja (O. Lahman, 1975., 514-515). Ipak, agrarna prenapućenost, uz bolest i degradaciju temeljnih kultura, dovela je do općeg osiromašenja seljaka, čime je, početkom 20. stoljeća, potaknuta značajnija prekomorska migracija. Svi navedeni procesi, a posebice mehanički odljev, utjecali su na demografski pad

¹ Gotovo ista površina pod vinogradima na Makarskom primorju zabilježena je i 1968. – 1138 ha (Lahman, 1970., 520).

ili stagnaciju stanovništva sve do razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata. Završetak Drugog svjetskog rata Makarsko primorje dočekalo je kao prometno izolirana, periferna i gospodarski zaostala mikroregija s dominantnom usmjerenošću na poljoprivredu. Dva su ključna događaja u šezdesetima – potres i izgradnja Jadranske magistrale, potaknula promjene koje će dugoročno i dramatično demografski, gospodarski i prostorno promijeniti naselja Makarskog primorja. Naime, od 1960-ih godina ubrzano prestrukturiranje stanovništva ogleđa se, prije svega, u napuštanju tradicionalne djelatnosti poljoprivrede i stočarstva te sve češćem zapošljavanju u nepoljoprivrednim djelatnostima. Deagrarizacija je jedan od najznačajnijih društveno geografskih procesa koji je transformirao prostor, ali i način života, a potaknula ju je agrarna zaostalost i ubrzana industrijalizacija. Taj proces se na Makarskom primorju odvijao vrlo brzo, a vrhunac intenziteta bio je između 1961. i 1971., kada je došlo do masovnog napuštanja poljoprivrede, te se broj poljoprivrednih stanovnika smanjio s 5270 na svega 666 (indeks promjene 12,6), dok je istodobno ukupan broj stanovnika porastao s 13.929 na 16.953 (indeks promjene 121,7). Godine 1961. poljoprivredno stanovništvo činilo je 37,8% ukupnog stanovništva, 1971. 14%, a 1981. svega 3,5%. Paralelno, smanjivao se i udio aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu Makarskog primorja (tablica 1).

Tablica 1.
 Poljoprivredno
 stanovništvo Makarskog
 primorja 1961.–2001.

	Poljoprivredno stanovništvo	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	Aktivno poljoprivredno stanovništvo	Udio aktivnog poljop. u ukupnom aktivnom stan.
1961.	5270	37,8	2262	43,3
1971.	2380	14,0	1084	17,1
1981.	666	3,5	237	3,4
1991.	421	2,0	216	2,3
2001.	369	1,4	183	1,6

Izvori: *Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, knjiga XV, rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1966.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Poljoprivredno stanovništvo, knjiga XI, rezultati po naseljima i opštinama, SZS, Beograd, 1973.

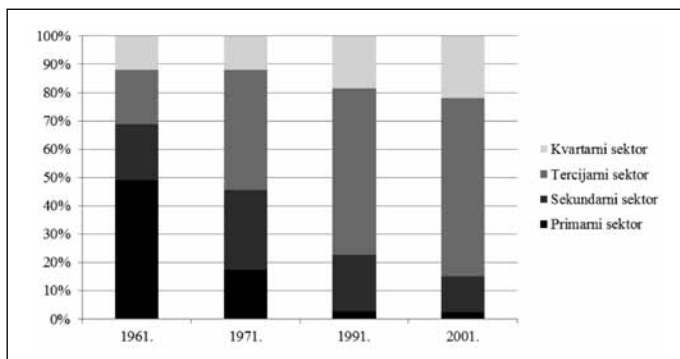
Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo, tabele po naseljima, općine Makarska i Kardelevo, RZS, Zagreb, 1982.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, dokumentacija 886, DZS, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., rezultati za naselja, DZS, Zagreb, 2002., CD ROM.

Slika 1.

Zaposleno stanovništvo Makarskog primorja prema sektorima djelatnosti 1961., 1971., 1991. i 2001.

Izvori: *Popis stanovništva 1961., Aktivnosti i delatnosti, knjiga XIV, rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Delatnosti, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga X, SZS, Beograd, 1974.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje, prema područjima djelatnosti, po naseljima, dokumentacija 885, DZS, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., posebno obrađeni podaci, DZS, Zagreb.

Godine 1961. naselja s najvećim udjelom poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bila su Igrane 83,3%, Podaca 79,1%, Drvenik 78,1% i Drašnice 77,3%. Tempo deagrarizacije značajno je ubrzao potres u siječnju 1962., u kojemu su najviše stradala sela u Podbiokovlju,² pa je stanovništvo bilo prisiljeno u početku privremeno, a zatim trajno promijeniti mjesto stanovanja.

Istodobno s promjenom prebivališta mijenja se i način života, pa sve više stanovnika zapostavlja svoja imanja u Podbiokovlju te u nepoljoprivrednim aktivnostima pronalazi siguran izvor prihoda, koji im omogućuje znatno bolji životni standard. Tako je 1961. u primarnom sektoru bilo zaposleno 48% aktivnog stanovništva, a 1971. svega 16%.

Osim toga, vrlo nepovoljna struktura poljoprivrednih gospodarstava na Makarskom primorju, velik udio malih, usitnjenih posjeda, koje je, djelomice, uvjetovala i prirodna osnova – krševito tlo s oskudicom obradiva zemljišta, omogućivala je nizak dohodak kućanstava i slabu kvalitetu života stanovništva. Podaci pokazuju da je 1961. 3,2% poljoprivrednih stanovnika Primorja bilo bez zemlje, a čak

² Najviše su stradala naselja Drašnice, Podgora, Tučepi, Igrane, Živogošće, Drvenik, Gradac, Zaostrog, Brist i Podaca, u kojima su gotovo sve kuće bile porušene ili ozbiljno oštećene. U Podacama je 48 zgrada uništeno, 59 oštećeno, u Zaostrogu 196 uništeno, 171 oštećena, u Gradcu 33 uništene, 166 oštećenih, u Drveniku 97 uništenih i 117 oštećenih, u Bristu 17 uništenih i 38 oštećenih. U naseljima zapadno od Makarske nije bilo znatnijih šteta (Urlić, 2012.).

ih je 42,0% imalo gospodarstvo do 1 ha zemljišne površine i još njih 41,2% od 1,01 do 3 ha (Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, 1966.). Najnepovoljnija je situacija bila u Bastu, Gradcu, Gornjim Brelima, Krvavici i Kotišini, gdje je više od 60% poljoprivrednog stanovništva imalo posjed do 1 ha. Usporedimo li 1961. i 1971., uočljiv je nepovoljan trend rasta broja i udjela malih gospodarstava. Tako je 1971. od 2380 poljoprivrednih stanovnika 62,7% bilo bez posjeda ili imalo posjed do 1,0 ha, a njih još 24,3% imalo je posjed do 3 ha (Popis stanovništva 1971., Poljoprivredno stanovništvo, 1973.).

Tablica 2.
 Izvori prihoda kućanstava Makarskog primorja 1961. i 1971.

	Ukupno		Poljoprivreda		Mješovito		Nepoljoprivreda	
1961.	4063	100,0	1083	26,7	1254	30,9	1726	42,4
1971.	5143	100,0	492	9,6	442	8,6	4203	81,7

Izvori: *Popis stanovništva 1961., tablogrami, općine Makarska i Ploče, SZS, Beograd.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Veličina poseda i izvori prihoda domaćinstava, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga XII, SZS, Beograd, 1974.

Zapošljavanjem izvan seljačkih domaćinstava mijenja se selo Primorja. Nepovoljni ekonomski i socijalni uvjeti vezani uz poljoprivredu i istodobno sigurniji i veći dohodak uz lakši rad u nepoljoprivrednim djelatnostima utjecali su na smanjivanje broja poljoprivrednih, uz istodobni porast mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava/kućanstava. Uza sve veće mogućnosti zapošljavanja izvan vlastitog posjeda, posebice jača kategorija mješovitih gospodarstava, u kojima je barem jedan od članova stalno zaposlen izvan gospodarstva, te na taj način poljoprivreda prestaje biti jedini izvor prihoda kućanstava. Tako je 1961. otprilike jedna četvrtina kućanstava (26,7%) Makarskog primorja živjela isključivo od poljoprivrede, 30,9% od poljoprivrede i nepoljoprivrede, a 42,4% od nepoljoprivrednih djelatnosti. U isto vrijeme u naseljima Drašnice, Igrane, Gornje Igrane, Zaostrog, Živogošće i Podaca još uvijek više od 50% stanovništva živi od poljoprivrede. U idućih deset godina došlo je do intenzivnog prestrukturiranja stanovništva Primorja u druge djelatnosti, pa je 1971. samo 9,6% kućanstava živjelo od poljoprivrede, dok je svega 8,6% imalo mješovite izvore prihoda. Razvoj turizma zahtijevao je brojnu radnu snagu, što se jasno ogleda u strukturi izvora prihoda kućanstava. Zato sva jače turistički razvijena naselja već 1971. žive uglavnom isključivo od nepoljoprivrede – 96,8% kućanstava Makarske, 96,6% kućanstva Baške Vode, 92,7% Makra, 89,3% Gradca i 87,3% kućanstava Zaostroga.

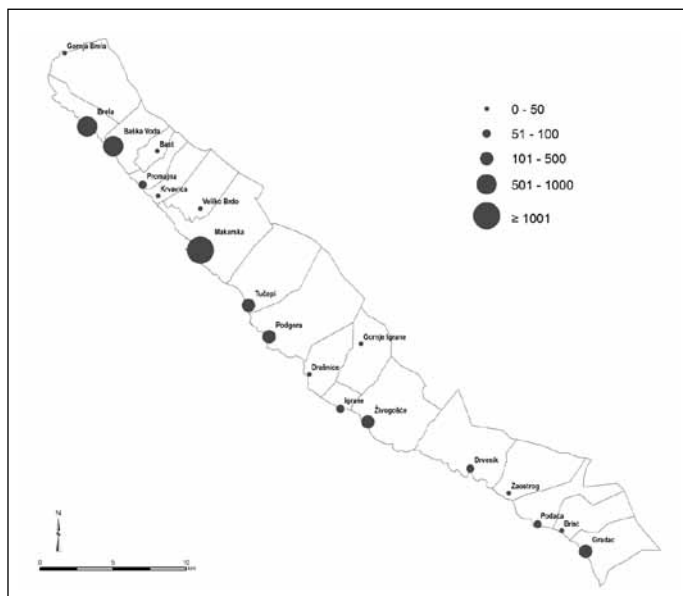
Premda je bilo raznih pokušaja razvoja industrije i u prvoj polovini 20. stoljeća,³ svi su završili relativno neuspješno, prije svega zbog relativno perifernog položaja mikroregije i ograničenih prometnih cestovnih i pomorskih veza. Uz rane pokušaje industrijalizacije, gospodarski, ali i društveno i kulturno, na način života stanovništva Makarske značajno je utjecao razvoj, a potom pad obrtništva. Nakon Drugoga svjetskog rata, sukladno socijalističkoj ideji industrijalizacije općinskih centara, prestrukturiranje stanovništva započeto 1950-ih bilo je usmjereno ponajprije iz poljoprivrede u industriju. U vrijeme između 1950-ih i 1960-ih u Makarskoj je utemeljeno nekoliko velikih industrijskih poduzeća, koja multipliciraju razvoj drugih djelatnosti i funkcija grada – Tvornica ulja, koja je kasnije kao samostalni pogon radila pod nazivom Uljara Makarska, Metalplastika (tvornica obojenih metala), Gorinka (pogon za izradu plastičnih masa i namještaja), pogon Jugoplastike, Građevinsko poduzeće Makarska. U njima je krajem 1960-ih radilo oko 1300 radnika (Lahman, 1970., 526-528). Prema podacima popisa, 1961. 19,1% aktivnog stanovništva radilo je u sekundarnim djelatnostima (najviše u građevinarstvu), a 1971. njihov je udio porastao na 27,7%, s tim da su industrija i građevinarstvo otprilike imali podjednak broj zaposlenih. Godine 2001. u sekundarnom sektoru radilo je 12,5% zaposlenih, a u desetljeću koje je uslijedilo, a za koje još uvijek nisu obrađeni podaci popisa stanovništva 2011., možemo očekivati daljnji pad udjela s obzirom na brojne gospodarske probleme u proizvodnim poduzećima posljednjih godina.

Među naseljima Primorja koncentracijom stanovništva, kapitala, aktivnosti i stanova ističe se Makarska, koja je stoljećima bila obrtničko i trgovačko središte ove mikroregije, s razvijenim pomorstvom i ribarstvom, te važna luka Zagore i bosanska „skela“, u kojoj se vršila razmjena poljoprivrednih proizvoda iz naselja njezine okolice (O. Lahman, 1970.). Prema posljednjim dostupnim podacima (2001.), u naseljima Makarskog primorja bilo je ukupno 7748 radnih mjesta, od čega 61,9% (4822) u Makarskoj, koja je nakon Splita i Sinja najvažniji centar rada u Splitško-dalmatinskoj županiji. Uz nju značajniji centri rada Primorja još su Baška Voda, sa 603 radna mjesta, Brela s 553, Tučepi s 456, Podgora s 418 i Gradac s 333 radna mjesta.⁴

3 Tvornica sardina, Paromlin Marija i tvornica tjestenine, Tvornica vegetabilnih i eteričnih ulja, d.d., Tvornica sapuna i svijeća, Tkaonica Ivanišević i drugovi (Lahman, 1970., 525).

4 Podaci o broju radnih mjesta i dnevnih cirkulanata jesu iz *Popisa stanovništva 2001., posebno obrađeni podaci*, DZS, Zagreb.

Slika 2.
 Naselja Makarskog
 primorja prema broju
 radnih mjesta 2001.

Odvojenost Makarskog primorja prirodnom barijerom – planinama od zaleđa, uzrok je što nije došlo do jačeg utjecaja Makarske, kao gospodarskog središta, na naselja u unutrašnjosti, već je njezin gravitacijski utjecaj ograničen samo na naselja neposredne okolice. To potvrđuju i podaci o mjestu stanovanja zaposlenih. Radnici koji stanuju u jednom od naselja ove mikroregije uglavnom u njoj i rade, pa tako od 923 radnika koji dnevno dolaze na rad u Makarsku, njih 783, ili 84,8%, s područja je Makarskoga primorja. Slično je i u ostalim značajnijim centrima rada – u Bašku Vodu na rad dnevno cirkulira 218 radnika, od kojih je 93,6% s područja Makarskog primorja, u Tučepi 114, od toga njih 96,5% s Makarskog primorja, dok u Gradac od 107 cirkulanata, 37,4% je s Makarskog primorja, a 58,9% iz Dubrovačko-neretvanske županije.⁵ Iz svega navedenog možemo zaključiti da je prostor funkcionalno (rad i stanovanje) čvrsto povezan.

Premda je razvoj sekundarnih djelatnosti značajno utjecao na preobrazbu Makarskog primorja, u okviru litoralizacijskih procesa najveći utjecaj na društvenu, gospodarsku i prostornu preobrazbu imao je razvoj turizma, koji je pratila koncentracija stanovništva u obalnim naseljima. Nekadašnja mala obalna sela, s iznimkom Makarske, transformirala su se u urbanizirana naselja⁶ sa značajnim gos-

5 Općina Gradac graniči s Dubrovačko-neretvanskom županijom.

6 Jedno od obilježja društveno gospodarske preobrazbe naselja je iznimno brz proces urbanizacije. Tako M. Vresk (1985.) navodi Makarsko

podarskim aktivnostima i приходима. Uz već spomenute procese deagrarizacije i deruralizacije, ključan čimbenik preobrazbe prostora izgradnja je Jadranske ceste 1964./'65. Pravac protezanja naselja – sjeverozapad-jugoistok – zbog odrednica fizičkog prostora omogućio je prometno povezivanje magistralom svih naselja uz Makarsku, kao središnje naselje, ali i sa susjednim prostorima. Lokalni priključci na Jadransku cestu građeni su postupno, pa su tako podbiokovska naselja povezana tek 1980-ih, što je također bio jedan od čimbenika njihove depopulacije.

TURIZAM – NAJZNAČAJNIJI ČIMBENIK EKONOMSKE I PROSTORNE PREOBRAZBE

Makarsko primorje doživjelo je značajan turistički razvoj u posljednjih pedesetak godina (razdoblje modernog turizma), sa značajnom krizom tijekom devedesetih godina 20. stoljeća vezanom uz rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Završetkom rata i rješavanjem problema smještaja povratnika i izbjeglica, koji su više godina živjeli u hotelima i odmaralištima, turizam je ponovno postao najjača gospodarska aktivnost Primorja i iz godine u godinu bilježi sve veći broj gostiju.

Utjecaj turizma Makarskog primorja, koji je imao jedan od presudnih učinaka na društvenu i prostornu preobrazbu, pokušat ćemo ustanoviti definiranjem određenih stadija razvoja kroz koje je ovaj prostor prolazio posljednjih stotinjak godina, s naglaskom na razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata. Pritom ćemo se koristiti prilagođenim klasičnim konceptom životnog ciklusa turističke destinacije Richarda Butlera (1980., 2011.), koji pretpostavlja da se svaka turistička destinacija razvija do trenutka kada počinje gubiti svoju atraktivnost zbog prevelikog broja gostiju i kada je nosivost njezinih kapaciteta premašena, te se više ne može uspješno natjecati s drugim turističkim destinacijama. Butlerov (2011., 3-6) model opisuje etape razvoja destinacije kroz šest stadija: istraživanje ili otkriće destinacije, uključivanje (u turističku ponudu), razvoj, konsolidacija ili učvršćenje razvoja, stagnacija i, potom, slabljenje (pad) ili obnavljanje (novi zamah i razvoj).

Istraživanje ili otkriće Makarskog primorja kao potencijalne turističke destinacije odnosno svojevrsni po-

---

primorje, uz okolice Splita, Šibenika i Zadra kao područje najjače preobrazbe u Dalmaciji. Godine 1981. u tadašnjoj općini Makarska, koju je činilo 17 naselja (bez Brista, Gradca i Podaca, koji su tada bili dio općine Kardeljevo), jedno je urbano naselje, 14 je jače urbaniziranih i 2 slabije urbanizirana naselja.

četak turizma obično se smješta u 1905. i 1906., kada je u Makarskoj poradi odmora boravilo nekoliko obitelji iz Mostara i Sarajeva i kada još nije bilo namjenski izgrađenih komercijalnih turističkih objekata, već su turisti odsjedali privatno (Lahman, 1970., 528). U razdoblju do Prvoga svjetskog rata među stranim turistima bilježimo i Čehe i Slovake, koji su Primorje doživljavali riječima Jakše Ravlića (2000., 137): „... svaki stranac koji bi prošao kroz Makarsko primorje ili bi se samo parobrodom provezao duž obale, osjetio bi neodoljivu draž i čarobnost ovoga kraja. Gordost i veličanstvenost Biokova, a pitomost i mediteranska mekoća Primorja čine takav sklad, da je to prilično velika rijetkost. Kraj je to, gdje se u bistrime moru ogledaju vrletne klisure sivog Biokova, a u isto vrijeme mediteranske trave šire opojni miris.... Ako ti treba hlada, uđeš u šumu; ako si zaželio sunca, imaš ga dovoljno, a kad ti i jedno i drugo dosadi, imaš kristalno bistro more čije je dno geološki takvo da vječno pročišćava more.“

Uključivanje i šire prepoznavanje Makarskog primorja kao turistički atraktivne destinacije za goste koji, privučeni mirom i iznimnom ljepotom prirode, dolaze pretežno iz srednjoeuropskih zemalja (Austrijanci, Nijemci, Česi), moguće je vezati uz prvi hotel otvoren 1929. – na mjestu današnjeg hotela Osejava u Makarskoj. Izgradnja hotela predstavlja kritičan događaj koji usmjeruje razvoj destinacije, privlači novu strukturu gostiju, omogućuje zapošljavanje manjem broju lokalnog stanovništva u gospodarskim granama u nastajanju – hotelijerstvu i ugostiteljstvu. Prema podacima (Lahman, 1970., 528), na Makarskom primorju, i to pretežno u samoj Makarskoj, 1930. boravilo je 1745 domaćih i 725 inozemnih gostiju. Većina ostalih naselja na Primorju još su uvijek tiha mala sela okrenuta ponajprije poljoprivrednoj proizvodnji i ribarstvu kao dopunskom prihodu u kućanstvo.

Razvoj Makarskog primorja kao turističke destinacije pokrenut je upravo izgradnjom prvog hotela, koji, uobičajeno, pokrene „domino efekt“ u izgradnji ostalih turističkih i pratećih objekata neke destinacije. Tako je, primjerice, 1940. turistima na raspolaganju bilo 2908 postelja, od čega gotovo polovina (1348) u hotelima,⁷ u kojima je ostvareno 116.000 noćenja. Drugi svjetski rat zaustavio je turistički razvoj svuda u svijetu. Nakon rata Makarsko primorje postupno obnavlja svoje uništene smještajne kapacitete, pa je do 1947. osposobljen otprilike isti broj postelja kao i prije početka rata (Lahman, 1970., 529). Iz-

7 Godine 1945. svega osam hotela skromnoga kapaciteta (Lahman, 1970., 528-529).

gradnja turističkih objekata neposredno nakon rata imala je obilježje parcijalne izgradnje objekata relativno malog smještajnog kapaciteta. Godine 1950. izgrađen je hotel Jadran u Tučepima – prvi poslijeratni hotel na hrvatskoj obali. U idućem desetljeću grade se i drugi smještajni kapaciteti, broj turista raste i na vrhuncu sezone nadmašuje broj lokalnog stanovništva. Tako je 1957. Makarsko primorje raspolagalo s 8455 postelja i ostvarilo 554.000 noćenja (Lahman, 1970., 529). U razdoblju 1961.–1970., a posebice između 1965. i 1970., izgrađeno je čak 16 novih hotelskih jedinica. Podaci za 1969. potvrđuju da je Makarsko primorje raspolagalo s 29 hotela s ukupno 5300 postelja, 21-im odmaralištem, 134 autokampa i 460 vikendica (Lahman, 1970., 531). Suvremeno praćenje statističkih podataka o turistima i broju noćenja u primorskim općinama zabilježilo je da se 1965. na Makarskom primorju odmaralo 140.486 gostiju koji su ostvarili 1.488.998 noćenja (Promet turista u primorskim mjestima 1966., 1967.).

Rast smještajnih kapaciteta i pratećih turističkih objekata uzrokuje povećanu potrebu za radnom snagom. Turizam je sada generator, isprva unutaropćinskog dnevnog cirkuliranja radne snage, a potom i trajnog seljenja, koje daje snažan zamah urbanizaciji obalnih naselja Primorja. Rezultat je da se turistički prostor širi i, nakon razdoblja pada i zamiranja u vrijeme Drugoga svjetskog rata, ponovno nastupa, ovoga puta u punom opsegu, stadij razvoja. Presudan utjecaj na daljnji razvoj ove iznimno atraktivne turističke destinacije imala je izgradnja Jadranske magistrale. Naime, njezinom izgradnjom Primorje postaje dostupno većem broju gostiju, gostiju koji sada dolaze iz udaljenijih zemalja. Dionica kroz Makarsko primorje završena je 1964./'65. i doista označuje prekretnicu u razvoju turizma,⁸ ali i u preobrazbi prostorne strukture naselja.

U sljedećih dvadeset godina, između 1971. i 1991., bit će izgrađeno još 18 hotela i depandansi. Hoteli se razlikuju po tipu gradnje (s jednim matičnim objektom za smještaj ili paviljonskog tipa), arhitekturi, broju postelja i opremljenosti dopunskim sadržajima. Većina ih je smještena u blizini obale. Uz hotele, određenu važnost u turističkoj ponudi imala su i odmarališta, građena uglavnom u manjim naseljima. Izgradnja turističke infrastrukture potiče ekspanziju turizma, a ona za posljedicu ima vrlo intenzivna seljenja stanovništva, kao što smo već spomenuli: isprva njihovu migraciju iz podbiokovskih naselja u priobalna i koncentraciju stanovništva u općinskom središtu, a kasni-

8 Moderni turizam, za razliku od onoga prije Drugoga svjetskog rata koji možemo odrediti kao povijesni turizam.

je i snažno doseljavanje iz drugih hrvatskih općina, ali i dijelova bivše države. Posljedica zadovoljavanja potrebe za radnom snagom⁹ doseljavanjem povećanje je stambenog fonda u priobalnim naseljima.

Promjene u fizionomiju naselja unijele su podjednako i turistička i stambena izgradnja, osobito izgradnja velikog broja obiteljskih kuća za primarno, a kasnije i sekundarno stanovanje. Proširenjem turističke ponude i olakšanom dostupnošću destinacije¹⁰ značajno se povećava broj gostiju na području Makarskog primorja. Prateći podatke svrstane u petogodišnje razrede, vidljiv je izniman skok između 1970., kada se u Primorju odmaralo 250.615 turista koji su ostvarili 1.488.998 noćenja, i 1975., kada ih je već 385.302, s duljim prosječnim brojem noćenja (3.879.876). U idućih pet godina broj turista porastao je za gotovo sto tisuća (1980. 475.344 turista s 4.606.714 noćenja).

Konsolidacija ili učvršćenje razvoja Makarskog primorja kao turističke destinacije događa se u razdoblju od 1980. do 1990. godine, kada broj turista raste značajno iz godine u godinu do 1985. (s 638.632¹¹ gosta i 6.123.405 noćenja), koja je bila i rekordnom za cijelo promatrano razdoblje modernog turizma ovoga prostora. Značajna su ulaganja u infrastrukturu i prostor, razvoj kojega je sve manje pod kontrolom lokalnih zajednica. Jedna od opasnosti naglog turističkog razvoja gubitak je identiteta lokalnih zajednica, koje pristaju na različite kompromise spram svoje tradicije i kulture nametanjem običaja i stila života usmjerenog na zadovoljenja potreba turista, posebice kada se radi o međunarodnom tržištu turista, što je djelomice slučaj i na Makarskom primorju. Snažan porast broja gostiju čini i velik pritisak na komunalnu i kupališnu infrastrukturu. Glavna komparativna prednost Makarskog primorja, ono što čini temelj prepoznavanja ove turističke destinacije, svakako su prekrasni žali, šljunčani i pjeskoviti, koja imaju gornju granicu svoje nosivosti i na kojima kvaliteta odmora s prevelikim brojem gostiju dolazi u opasnost.

Specifičnost razvoja cjelokupnog hrvatskog turizma posljednjih dvadesetak godina određena je u prvoj polovini 1990-ih ratom, koji je u potpunosti paralizirao i Makarsko primorje, zaustavivši posjet gostiju tijekom razdoblja

9 Tako će nam podaci o broju zaposlenih na Primorju 2001. pokazati da je čak 2516 radnih mjesta u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, od toga većina u Makarskoj (878), Brelima (414), Tučepima (294), Baškoj Vodi (259), Podgori (235) i Gradcu (146).

10 Godine 1966. otvorena je i Zračna luka Split.

11 To je 8% ukupnog turističkog prometa Hrvatske 1985.

ratnih djelovanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali i u prvim godinama nakon rata. Makarsko primorje pretrpjelo je iznimne gospodarske štete upravo zbog blizine ratnih djelovanja, boravka prognanika i izbjeglica u hotelima i odmaralištima, ali i zbog velikog broja gostiju koji su desetljećima dolazili ovdje na odmor, a gosti su iz susjednih zemalja,¹² čije je stanovništvo osiromašilo tijekom devedesetih godina 20. stoljeća. Tako je, prema podacima o prometu turista u primorskim mjestima DZS-a, neposredno prije početka rata u Hrvatskoj na Makarskom primorju 1990. ljevalo 458.615 turista (3.962.295 noćenja), da bi u ratnim godinama turizam gotovo u potpunosti zamro i 1995. se oporavio otprilike na desetinu broja gostiju iz 1990. – 48.673 turista s 285.164 noćenja.

Slijedi faza razvoja od 2000., u kojoj se Primorje nije više nikada vratilo na rekordni broj turista 1985., već se njihov broj, nakon postupnog poslijeratnog oporavka, zadržava negdje između 508.280 zabilježenih 2005. i 569.602 u sezoni 2010., s postupnom daljnjom tendencijom rasta. Primjećujemo da je došlo do značajnog skraćivanja dužine boravka gostiju, koja se ogleda u padu broja noćenja za otprilike 30%, ovisno prema promatranoj godini. Tome svakako pridonosi gospodarska recesija u europskim zemljama, iz kojih dolazi gotovo 70% gostiju, ali i siromaštvo u susjednim zemljama, kojima je Makarsko primorje bilo jedno od značajnijih emitivnih područja. Inače, karakteristika turista Primorja jest da su to u 90 i više posto slučajeva strani gosti. Najviše ih je iz Češke, Poljske i Slovačke, a slijede ih Austrijanci, Nijemci i Talijani. Za svaku općinu ili grad Primorja statistički podaci o podrijetlu gostiju uvijek iskazuju iznimno veliku kategoriju „ostale zemlje“, među kojima je velik broj građana BiH.

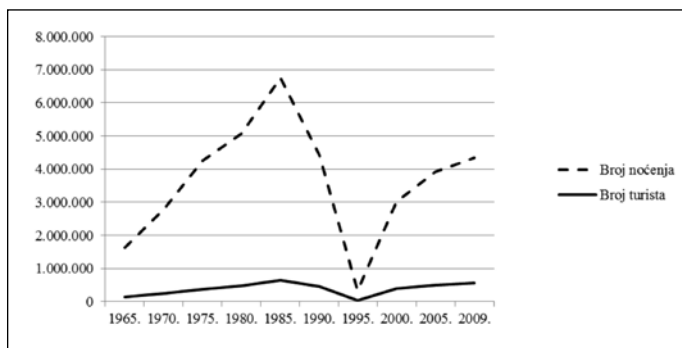
Podaci o prometu turista u naseljima primorskih gradova i općina 2010.¹³ pokazuju da je na prvom mjestu po broju turista općina Podgora¹⁴ s ukupno 130.535 turista i s 867.436 noćenja. Nešto više turista boravilo je u kategoriji kućanstava¹⁵ (51.457) nego u hotelima (46.385). Slijedi Makarska s 111.759 turista i 719.549 noćenja. Turisti su podjednako boravili u hotelima (50.385 turista) i kućan-

12 Posebice velik broj iz Bosne i Hercegovine.

13 Turizam u primorskim općinama i gradovima u 2010., Statistička izvješća 1437, DZS, Zagreb, 2011. Podaci nisu potpuni, jer radi povjerljivosti (zbog malog broja jedinica, pravila dominantnosti ili sekundarne povjerljivosti) podaci za naselja Drašnice, Igrane, Krvavica, Promajna, Veliko Brdo, Brist i Podaca nisu iskazani.

14 Podgora i Živogošće.

15 Ubrojene sobe, apartmani, kuće za odmor, kampovi i seljačka kućanstva.

Slika 3.
Kretanje broja
turista i noćenja na
Makarskom primorju
1965.–2009.

Izvori: *Promet turista u primorskim mjestima 1966., dokumentacija 3.8, RZS, Zagreb, 1967.*

Promet turista u primorskim mjestima 1970., dokumentacija 98, RZS, Zagreb, 1971.

Promet turista u primorskim općinama 1975., dokumentacija 244, RZS, Zagreb, 1976.

Promet turista u primorskim općinama 1980., dokumentacija 436, RZS, Zagreb, 1981.

Promet turista u primorskim općinama 1985., dokumentacija 624, RZS, Zagreb, 1987.

Promet turista u primorskim općinama 1990., dokumentacija 812, RZS, Zagreb, 1991.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 1995., dokumentacija 994, DZS, Zagreb, 1996.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2000., Statistička izvješća 1135, DZS, Zagreb, 2001.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2005., Statistička izvješća 1297, DZS, Zagreb, 2006.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2009., Statistička izvješća 1409, DZS, Zagreb, 2010.

stvima (51.618). Na trećemu mjestu su naselja općine Baška Voda,¹⁶ s posjetom 102.517 turista i ostvarenim 697.910 noćenja. Od toga broja 30.993 turista boravilo je u hotelima, 12.915 u kampovima, 49.865 u kućanstvima. Slijedi općina Gradac,¹⁷ s ostvarenim prihodom od 100.193 turista i 619.762 noćenja, koji su u najvećem broju boravili u kućanstvima (43.216), a zatim u hotelima (39.935) i u kampovima (8.733). U Brelima je 2010. odmor provelo 64.498 turista (462.634 noćenja), i to podjednak broj u hotelima (32.328 turista) i u kućanstvima (32.170).

Snažni razvoj kupališno-odmorišnog turizma koji je dominantan oblik turističkog prometa Makarskog primorja dolazi polako do maksimuma iskoristivosti prirodnih uvjeta za njegov daljnji razvoj. Relativno kratka sezona s koncentracijom gostiju na ljetne mjesece, posebice

¹⁶ Bast i Baška Voda.

¹⁷ Drvenik, Gradac i Zaostrog.

srpanj i kolovoz, zahtijeva ozbiljno promišljanje o tome kako izniman uzmorski, ali i planinski prostor iskoristiti za raznovrsniju ponudu i turizam koji će privlačiti goste tijekom cijele godine. Suvremene turističke destinacije moraju danas u svoje turističke programe uključiti bogatstvo prirodnih i kulturnih sadržaja, na pravi način prezentirati tradicionalne vrijednosti kraja, lokalnu hranu i nadasve kvalitetnu infrastrukturu koja čuva okoliš. Turistički objekti različitih namjena i silna „betonizacija“, kao i zapuštanje poljoprivrednih površina, uništili su dio tradicionalnog arhitektonskog i prirodnog ambijenta Makarskog primorja, koje ga čini turističkim „brandom“. Ako se ubrzo u razvoj ne uključe temeljni postulati održivog turizma, koji prije svega poštuje mogućnosti prostora, Makarskom primorju, prema iskustvima sličnih turističkih destinacija u Španjolskoj i Grčkoj, prijete stagnacija i postupni pad.

FIZIONOMSKA PREOBRAZBA

Izgradnjom turističkih objekata i pratećih sadržaja, ali i velikog broja obiteljskih kuća na obali, vizura krajolika izmijenila se. U njoj sve više dominiraju napuštene agrarne terase i mahom neobrađene parcele koje su nekada bile pod nasadima loze. Nešto je bolja situacija bila s nasadima masline, koji su se očuvali, ponajprije zbog osobina kulture, koja se nakon godina zapuštanja, uz nevelik trud, može ponovno privesti proizvodnji. Od 1990-ih se maslinama i općenito poljoprivrednim površinama posvećuje ponovno veća pozornost, s tendencijom obnove starih vinograda i maslinika zbog ponovne financijske isplativosti tih mediteranskih kultura.

Izrazito brza urbanizacija Makarskog primorja, kao posljedica jake polarizacije naseljenosti na obali, koja je rezultat litoralizacijskih procesa intenziviranih 1960-ih godina, drastično je fizionomski promijenila karakteristike prostora. Migracije stanovništva iz podbiokovskih naselja, ali i iz drugih područja Hrvatske i bivše Jugoslavije, demografski su jačale priobalna naselja, što je potaknulo dinamičnu stambenu izgradnju i prostorno širenje naselja. Ovaj proces bio je znatno brži na Donjem Makarskom primorju, u kojem je izgrađenost veća i naselja su urbaniziranija, ali i turistički razvijenija, što je vjerojatno povezano i s boljom prometnom dostupnošću.

Stambena izgradnja uglavnom je počivala na izgradnji obiteljskih kuća, dok je društveno usmjerena izgradnja bila ograničena na Makarsku, pa je 1991. od ukupnog broja stanova za stalno stanovanje, 15,4% bilo u društvenom

vlasništvu, od kojih 91% u Makarskoj.¹⁸ Većinom su se gradile kuće s dvojakom funkcijom – za stanovanje i sezonsko iznajmljivanje soba ili apartmana turistima. Turizam je kao glavni ili dopunski izvor prihoda značajno utjecao na izgradnju i izgled stambenih objekata, jer je većina stanovništva financijski, na neki način, vezana za turističku djelatnost.

Sonja PODGORELEC
Sanja KLEMPIĆ BOGADI
**Socio-geografske
promjene u naseljima
Makarskog primorja**

	Ukupno stanovi	Stanovi za stalno stanovanje				Udio stanova za stalno stanovanje u ukupno stanovanje u ukupno stanova	Stanovi koji se koriste			
		Ukupno	Nastanjeni	Nenastanjeni	Napušteni		Za odmor i rekreaciju	Udio u ukupno stanova	Za sezonske radove u poljoprivredi	Stanovi u kojima se obavlja poslovna djelatnost
1971.	5858	4756	4573	77	106	81,2	920	15,7	182	-
1981.	8354	6222	5923	215	84	74,5	2070	24,8	43	-
1991.	12.236	8021	7189	653	179	65,6	2928	23,9	175	1112
2001.	14.386	10.324	8504	1653	167	71,8	2250	15,6	64	1748
2011.	23.495	13.116	-	-	-	55,8	-	-	-	-

Izvori: *Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi, Korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga I, SZS, Beograd, 1972.*

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Domaćinstva i stanovi, tabele po naseljima, općine Makarska i Kardeljevo, RZS, Zagreb, 1982.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Stanovi prema korištenju i druge nastanjene prostorije, po naseljima, dokumentacija 885, DZS, Zagreb, 1995.

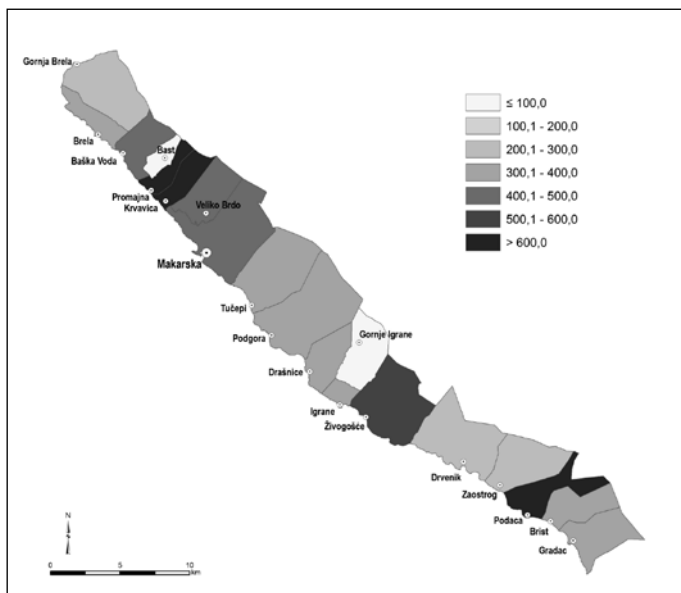
Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., rezultati za naselja, DZS, Zagreb, 2002., CD ROM.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., prvi rezultati po naseljima, Statistička izvješća 1441, DZS, Zagreb, 2011.

Tablica 3.
Stambeni fond Makarskog primorja 1971.–2011.

Broj stanova na Makarskom primorju od 1961. do 2011. porastao je gotovo pet puta (indeks 275,8). Jedan od najvažnijih čimbenika koji su potaknuli intenzivnu izgradnju bio je, kao što smo već spomenuli, i potres koji je prisilio iseljene iz uništenih kuća da potraže trajno stambeno rješenje. Općinske vlasti omogućile su povoljnu kupovinu zemljišta u obalnim naseljima, što je dovelo do širenja građevinskih područja i velikog porasta broja stambenih jedinica. Kontinuirani porast stanovništva i doseljavanje

18 Popis stanovništva, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Stanovi, tabele po naseljima, 3-1-3. Stanovi za stalno stanovanje i nastanjene osobe prema opremljenosti stanova instalacijama i pomoćnim prostorijama, vrsti materijala, broj i površina stanova u društvenom vlasništvu, DZS, Zagreb, 1995.

Slika 4.
 Indeks promjene
 ukupnog broja
 stanova 1971.–2011.

utjecali su na stalni rast potreba za stambenim prostorom, a prihodi od turizma omogućivali su većini stanovništva proširenje stanova i poboljšanje stambenog standarda, te je od 1971. prosječna stambena površina po stanovniku u stanovima za stalno stanovanje s 19,4 m² porasla na 32,3 m² u 2001.

Turistički razvoj bio je praćen izgradnjom turističke infrastrukture, ali i izgradnjom stanova za odmor i rekreaciju, kojih je 1971. bilo 920 prosječne površine 71 m² i koji su u najvećem broju (66%) izgrađeni 1960-ih.¹⁹ U Brelima, Drveniku, Krvavici i Živogošću čak je više od 90% stanova za odmor izgrađeno 1960-ih, pa zaključujemo da je to desetljeće značajnijeg početka sekundarnog stanovanja. Ipak, u većini naselja na fizionomske promjene znatno je više utjecala izgradnja kuća doseljenika iz Podbiokovlja i izgradnja komercijalne turističke infrastrukture nego kuća za odmor. Godine 2001. na Makarskom primorju bilo je 2250 stanova za odmor, i činili su 15,6% ukupnog stambenog fonda, iz čega proizlazi da je došlo do njihova apsolutnog i relativnog pada (tablica 3). Iza ove statističke promjene kriju se brojni razlozi, a jedan od njih jest da se prijavom prebivališta u vikendicama izbjegne plaćanje poreza na imovinu. Osim toga, zamjetan je porast nenastanjenih stanova, koji su 2001. činili 11,5% ukupnog stambenog fonda, a među kojima je sigurno i dio stanova

19 Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi za odmor i rekreaciju, rezultati po naseljima i općinama, knjiga VI, SZS, Beograd, 1973.

koji služe za odmor. U odnosu na 1991. značajno je porastao broj stanova (za 57,2%) u kojima se obavlja poslovna djelatnost. Tako turistički najkomercijalnija naselja imaju značajan udio stanova u kojima se obavlja poslovna djelatnost – Kravica 36,2%, Tučepi 27,7%, Drašnice 24,6%, Podgora 21,3%, Baška Voda 20,9%, Brela 19,3%, Živo-gošće 18,9%, od kojih je, vjerojatno, veći dio namijenjen turizmu. Do goleme devastacije prostora došlo je po završetku Domovinskog rata, s privatnim investicijama u izgradnju višestambenih zgrada za stanovanje, apartmana za prodaju i iznajmljivanje te neplanskim širenjem postojećih stambenih jedinica i njihovim uređenjem u arhitektonskom stilu koji ne odgovara podneblju, ali i bespravnom izgradnjom. Od 2001. do 2011. na Makarskom primorju izgrađeno je 9109 novih stanova, što iznosi dvije trećine dotadašnjeg stambenog fonda građenoga kroz stotine godina.

ZAKLJUČAK

Na području Makarskog primorja od 1960-ih odvijalo se ubrzano socijalno prestrukturiranje, koje je ovaj prostor pretvorilo iz siromašne, periferne mikroregije u urbaniziranu, turistički atraktivnu i za Hrvatsku gospodarski vrijednu destinaciju. Prostorni preraspodjela stanovništva iz naselja viših, podbiokovskih prostora na obalu, koja je postala težište naseljenosti budući da je more osnovni gospodarski resurs ove regije, uzrokovao je značajne promjene u demografskim strukturama, razvoju gospodarstva, stupnju urbaniziranosti, ali i u fizionomskim promjenama (nerijetko degradaciji) okoliša.

Uz potres i izgradnju Jadranske ceste, značajnu ulogu u društvenoj i gospodarskoj preobrazbi prostora Makarskog primorja odigrao je razvoj turizma, koji utječe na sve segmente života lokalnih zajednica – stanovanje, zapošljavanje, uređenje prostora, prometnu povezanost, kulturne manifestacije i dr. Na lokalnoj razini, premda na različite načine unapređuje život zajednice, turizam, i to prije svega masovni, sa sobom nosi i neke prijetnje povezane s lošim gospodarenjem. Sve se češće govori o održivom turizmu, koji je ponajprije promišljeni turizam, vezan usko uz razvoj lokalne zajednice – izveden iz tradicije i kulture prostora na kojem se odvija, a ne isforsiran i na silu prilagođen turistima, premda gosti uvijek na određeni način određuju ponudu. Treba nastojati razvijati turizam koji se oslanja na snage i mogućnosti prirodnih ljepota, lokalne posebnosti i proizvode, na male, privatne, lokalno vođene poslove te na značajnije poduzetništvo pojedinaca. Danas je Makarsko

primorje u mnogim svojim segmentima prostor preopterećen turizmom, pa je nužno ograničiti daljnju izgradnju i usmjeriti se na kvalitetnije i financijski unosnije oblike turizma. Obnavljanje zapuštenih dijelova podbiokovskog pejzaža i ugrožene krške osnove obnavljanjem starih sela, autohtonih poljoprivrednih kultura, šumskog raslinja povećalo bi vrijednost prostora i privuklo ekološki osviještene turiste.

Opasnost daljnjem razvoju Primorja prijete i zbog prevelike usmjerenosti gotovo isključivo na turizam izrazito sezonalnog karaktera, što ovaj prostor čini ekonomski ranjivim. Uz održivi turizam, nužno je razviti ekološku poljoprivredu koja neće biti isključivo u funkciji turizma ovog prostora, ali i poticati određene manje pogone čiste industrije.

Problem masovne izgradnje stambenih objekata za primarno, ali i sekundarno stanovanje, izrazit početkom 21. stoljeća, često bez kvalitetnog urbanističkog planiranja, a nerijetko i bez građevinskih dozvola, kao i velika „betonizacija“ (obale, šetnica, dvorišta...) uništava krajolik i trajno degradira prostor u cjelini, te mu smanjuje ekološku, ali i gospodarsku vrijednost.

LITERATURA

- Butler, R. W. (1980.), The Concept of the Tourist Area Life-Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources, *Canadian Geographer*, 24 (1): 5-12.
- Butler, R. W. (2011.), Tourism Area Life Cycle, *Contemporary Tourism Review*, 19 (6): 521-531.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28. – 30. 9. 1969. (str. 519-544), Makarska, SIZ za kulturu općine Makarska.
- Lahman, O. (1975.), Donje Makarsko primorje – sociološki profil današnjice, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 46: 505-520.
- Pepeonik, Z. (1999.), Općina Gradac u turizmu Hrvatske. U: Z. Radelić (ur.), *Hrvatski rasadnik 1, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Gornje Makarsko primorje* (str. 261-270), Gradac – Zaoštrog, Gornjoprimska općina Gradac i prijatelji.
- Ravlić, J. (2000.), *Makarska i njezino primorje*, Makarska, Matica Hrvatska.
- Vresk, M. (1985.), Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije, *Radovi GO*, 20: 31-40.